

А. М. Трембіцький¹, А. А. Трембіцький²

¹Хмельницький інститут Міжрегіональної академії управління персоналом

²Хмельницький міський відділ Центру дослідження історії Поділля

ЩИРУ МОЛИТВУ ЧУЖОЮ МОВОЮ НЕ ВОЗНЕСЕШ — КРЕДО ВСЬОГО ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ПИЛИПА МОРАЧЕВСЬКОГО

У статті висвітлено життєвий шлях і діяльність знаного педагога, письменника, поета та одного із перекладачів Святого Письма на українську мову, Пилипа Семеновича Морачевського (1806-1879), старшого вчителя російської словесності (1835-1840) та інспектора (1840-1849) Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії.

Ключові слова: педагог, письменник, поет, перекладач, Пилип Морачевський, Кам'янець-Подільський.

«Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жвава схованка людського духа, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування» [1]. Мова визначає не лише національний характер людини, але й є своєрідним генетично кодом зв'язку поколінь. Стародавній Волховник застерігає: *«Не цурайся Роду свого, його Звичаю та Мови; бо рідна Мова і Звичай зберігають енергію нації»*. Українська мова, — це найкоштовніше надбання українського народу, його найбільший духовний скарб, у якому народ виявляє себе творцем, передає нащадкам свій досвід і мудрість, перемоги і славу, культуру і традиції, думки і сподівання.

Древні історичні джерела дають підстави для припущення, що біблійні тексти «ходили» на прадавніх українських землях ще до прийняття християнства у IX ст. тобто були написані українською або руською мовою, якою говорили на теренах України [2]. Саме сербські і болгарські місіонери, поширюючи християнство на Русі, принесли з собою Святе Письмо й церковно-службові книги на церковнослов'янській мові. Наприкінці X ст. князі старалися дати своїм підданам початки грамоти, а літературною мовою Київської Русі стала церковнослов'янська мова, якою писалися державні документи, літописи, проповіді, твори [3]. Проте в своїй основі вона була далекою від народної мови, в якій чується голос предків, відлунюються перегорнені сторінки історії нашого народу. Перші вчителі — священики й дяки — учили читати і писати на церковнослов'янській мові, маючи за підручники релігійні, богослужбові й апокрифічні книги, проповіді, життєписи святих, особливо Псалтир.

У другій половині IX — першій половині X ст. у Київську Русь прийшов переклад найнеобхідніших частин Біблії, зроблений Кирилом і Мефодієм та їхніми учнями з грецького перекладу Старого Заповіту. Появились найдавніші переклади книг Святого Письма — Остромирова Євангелія (1056-1057). Дуже популярною книгою Ста-

рого Заповіту був Псалтир, а найпопулярнішими книгами Нового Заповіту — Четвероевангеліє і Апостол (1195-1220). Повною збіркою книг Біблії — видатної і величної пам'ятки духовності всього людства, славної своєю духовною величчю, глибоким і мудрим змістом, яка протягом віків справляла «винятковий вплив на ідеологічно-духовне життя, літературу, культуру, образотворче мистецтво багатьох народів», в т.ч. й на українських землях, — стала рукописна Геннадієва Біблія (1489-1499). 1517-1519 рр. повну Біблію видав Георгій Скорина, 1581 — вийшла Острозька Біблія, перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою, в староукраїнському варіанті. Найціннішим і найбільш наближеним до тогочасної народної мови стала перекладена Михайлом Василовичем Пересопницька Євангелія (1556-1561) [4, с. 47], 1843 — видана Остромирова Євангелія, на основі найдавнішого датованого східнослов'янського рукопису, найважливішої староцерковної слов'янської пам'ятки новгородського посадника Остромира дяка Григорія (1056-1057) [5], 1859 — кам'янецький священник Василь Гречулевич видав проповіді українською мовою [6, с. 61].

Проте, вдивляючись в історію України, зауважимо, що українська мова постійно протягом усієї своєї історії зазнавала утисків з боку правителів та церковників сусідніх держав, а українському народу насаджували чужу мову. Так, у 1720 р. Петро I заборонив друкувати на українських теренах будь-які книги, крім церковних, які потребували «повного узгодження з великоросійськими, щоб ніякої різниці та окремого наріччя в них не було»; 1769 — Синод Російської православної церкви заборонив друк та використання українського «Букваря», 1789 — Польський Сейм закрити на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, українські церковні школи та витіснив українську мову з інших закладів; 1817 — на західноукраїнських землях затверджено викладання в усіх школах лише польською мовою; 1862 — закрито всі українські недільні школи для дорослих; 1863 — міністр внутрішніх справ Росії П.Валуев видав циркуляр про заборону друкувати підручники, літературу для народного читання та книжки релігійного змісту українською мовою; 1864 — Статут про початкову школу зазначав, що навчання має проводитися винятково російською мовою; Емський указ 1876 — забороняв ввезення з-за кордону української літератури, а також постановки сценічних творів мовою оригіналу, читання та друкування текстів до нот українською мовою; 1881 — заборонено виголошувати проповіді українською мовою; 1895 — заборонено видавати дитячі книжки українською мовою; 1908 — українськомовна культурно-освітня діяльність оголошена шкідливою.

Проте на теренах Поділля саме священники — вихідці з українських сімей — не відрікалися від української мови, культури, народних традицій і в повсякденному житті сповідували національні обряди і звичаї, користувалися рідною українською вимовою при проведенні служби Божої, вінчань, хрестин, освячень. Все це тому, що духовні навчальні заклади були середніми школами саме українського наро-

ду [7, с. 27], адже тут навчалися майже виключно «діти села» [7, с. 83]. Водночас українські дослідники і в цих важких умовах у своїй історичних дослідженнях намагалися творити і пропагувати національну ідею, українську мову. Зокрема, К.Широцький у праці «Про церковну мову на Україні» (1911) показав історію насильної русифікації українського духовенства й закликав боротися за незалежне існування, розвиток і запровадження української мови в усі сфери життя української нації. На його думку, початок русифікації було покладено після Переяславської Ради, коли Українську церкву підпорядкували Синоду, а в церковних службах запровадили російську вимову. Вчений з гіркотою відзначав, що інші слов'янські держави впевнено зберігають свої національні відмінності у мові, зокрема в церковній, лише українцям не вистачає сил відстояти своє право у цьому [8].

Які гіркі, але й досі справедливі слова! Сьогодні ми маємо сприймати як аксіому те, що від міцності Української Церкви в Україні великою мірою залежить і міцність самої України як держави. Служіння Україні — це служіння Богові, рідному краю як найбільшим цінностям, що є невід'ємною, органічною часткою всього вищого духовного та божественного, що мусить бути в душі кожного українця. Бог і Україна — це нерозривно поєднано, органічно пов'язано. Така єдино прийнятна модель сучасної національної та релігійної поведінки, а незаперечною істиною є те, що кожен культурний народ звертається до Бога своєю рідною мовою, адже рідна мова кожного народу — то Божа мова, а Божа мова звучить як мова кожного народу, — така діалектика [9]. Народна «мова росте разом з душею народу», — стверджував Іван Франко [10].

Пройшло багато століть від прийняття християнства до появи повної Біблії, перекладеної на живу, народну літературну мову. Однією з причин було те, що мало хто з українських інтелігентів відважувався на цю велику працю перекладу Біблії на українську мову, адже царський уряд не був зацікавлений в процвітанні української культури і в більшості випадках придушував усі спроби в цьому напрямку [4, с. 47]. Загалом же, переклад Біблії є надскладним та неоднозначним завданням, а особливість цього неординарного явища полягає в своєрідному накладанні двох культур, двох мовних традицій. За цю велику працю перекладу Святого Письма на українську літературну мову взявся колишній старший вчитель логіки і російської словесності та інспектор Кам'янець-Подільської гімназії Пилип Морачевський, для якого діалектикою життя було усвідомлення того, що **ширу молитву чужою мовою не вознесеш**.

Великого подвижника, людину, яка заклала перший наріжний камінь у підмурок, на якому будується культура літературної мови, зробила велику апостольську справу, дала многостраждальному українському народові слово Боже, цей народ його майже не знав [5]. Дивовижна несправедливість долі! Ім'я педагога й письменника забули, до його літературної творчості зверталися зрідка, в енциклопедії Брокгауза і Єфрона [11], «Енциклопедії Українознавства» [12], «До-

віднику з історії України» (2001) [13] та академічній історії українського письменства знаходимо про нього лише скупі інформації.

Та й в сучасній незалежній Україні, в якій і досі українське слово упосліджене, мало хто знає того, чия подвижницька праця спонукала владу Російської імперії до видання сумнозвісного Валуєвського указу, спрямованого на придушення українського національного руху ще у зародку. Вся крамола була в тому, що дозволити українське Євангеліє означало офіційно визнати українську мову, визнати окремішність української нації, відчуження велетенського шмату території від «єдиної і неділимої». Він і за життя не був зігрітий славою, а після смерті його ім'я постаралися швидко забути. В тодішніх культурно-мистецьких умовах розвитку українського слова інформація про поета і письменника могла доходити тільки до вузького кола читачів, адже його талант і творчість не були дуже яскравими і не набули широкого розголосу. Про нього згадували в своїй ґрунтовній статті В.Науменко (1902) [14], у цінних розвідках — М.Комаров (1913) [15], Б.Шевелів (1930) [16], Ю.Липа (1939) [17] та інші. Дослідженню його творчості присвятили свої праці М.Мошак (1993) [18], В.Кульова (2006) [19], А.Стародуб (2006) [20], В.Шендеровський (2006) [5], В.Козирський і В.Шендеровський (2006) [21; 22], К.Гудзик (2007) [23], І.Корсак (2007) [24], Л.Іваневич (2008) [25] та інші [26; 27; 28; 29; 30]. Все це дає нам можливість більш-менш докладно описати життєвий шлях Пилипа Семеновича Морачевського, з'ясувати його родовід, окреслити творчий доробок.

«Воистину, немає пророка в батьківщині своїй... Тож дізнаймося дещо про цього видатного діяча Української справи й Української думки» [21; 22, с.43]. Український письменник, поет-романтик, філолог, перекладач Святого Письма на українську мову, педагог Пилип Семенович Морачевський (*псевдонім — Хвильмон Галузенко*) народився 26 грудня [19] (*а не 14 листопада* [5; 16]) 1806 р. у старовинному поселенні над Десною — селі Шестовиці (*Шостовиця*) Чернігівського повіту, в сім'ї губернського секретаря [16] і учасника війни 1812 р. [27], дворянина середньої руки [5; 19], що мав п'ять ревізьких душ та 100 десятин землі [27], чудовий сад на Коровлі — околиці села. Майбутній просвітник ріс серед чудової природи Придесення [19], серед простого люду, у гурті однолітків-селян, де навчився любити рідну Україну, її народ і мову, де змалку захопився складанням віршів [5]. Цікавився старовиною, адже до маєтку прилягав старезний бір, а під горою вивищувалися прадавні кургани-поховання часів Київської Русі, де з сипкого піску часто виринали на поверхню осколки черепків та скелець, де проводилися археологічні розкопки [19].

Рано залишився без батька, але мати дала синові ґрунтовну освіту [27], яку отримав у повітовій школі, потім успішно закінчив міську гімназію Чернігова (1823) [26]. Навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету [5; 11], де формувалась його національна свідомість, де під впливом родича, літературознавця й етнографа із Сумщини Івана Кульжинського, почав писати

російськомовні вірші. Свої перші позначені сентиментальною тональністю твори — «Первое мая», «Монастырь» і «Дорога» [26], в яких ліричний герой виявляє штучну ностальгію, спричинену розлукою з милою «українкою», — він передав через І.Кульжинського професорові І.Срезневському, який надрукував їх в «Украинском альманахе» (Харків, 1831) [5].

П.Морачевський після закінчення університету (1828) працював учителем математики в повітовому училищі в Сумах (1829-1832) [27]. Та цей фах чимось не задовольняв його, і в 1832 р. він за наполяганням професора І.Кульжинського склав в іспитовому комітетові Харківського університету екзамен на звання гімназійного вчителя-словесника [5; 19]. Загалом же період навчання в університеті й вчителювання в Сумах сприяв активному самовиявленню його особистості на ниві літературної творчості, «саме в цей час формувалися як його естетичні смаки, так і прийоми версифікації» [14, с. 176]. Пилип Семенович продовжував писати вірші, які передавав до Харкова, проте другий випуск «Украинского альманаха» так і не з'явився, і ці вірші побачили світ у газеті «Южный край» (1901), хоча в рукописах розповсюджувалися серед освіченої молоді Сум. У цей же час він пише віршовану комедію в трьох діях «Сумская причудница», в якій головні герої — мати і дві доньки з міщанської сім'ї — зайняті єдиним бажанням — віддати заміж старшу, яка повинна при зустрічі з кандидатами в чоловіки вміти «надати очам привітну ніжність, словам, рухам — приємну неохайність (*переклад — наш*)». На жаль, збереглася лише одна сцена з другої дії, надіслана автором у листі до І.Кульжинського.

В 1832 р. П.Морачевського перевели молодшим учителем російської словесності та географії до Луцької гімназії, а І.Кульжинського — директором, де вони працюють вдвох до 1835 р. [5; 19]. У цей період життя він став ґрунтовно вивчати рідне слово, «зовсім розцурявся з російською музою, а натомість узявся за українську кобзу» [19] — почав активно займатись літературною творчістю [28]. Вже у грудні 1833 р. опублікував присвячену І.Кульжинському віршовану п'єсу «Чудаки» [26; 28], яка своєю тематикою і персонажами дуже нагадувала комедію О.Грибоедова «Горе з розуму». Однак загальний ідейно-художній рівень твору значно нижчий, проте звертає на себе увагу вміння автора мовними засобами передати суттєве в портретуванні персонажів, прізвища яких (Болтницький, Звякович, Стіхотворський, Хрієновський) подібні до грибоедовських [14, с. 180-185]. У Луцьку він написав й свою найвизначнішу українську лірико-епічну поему «Чумаки, або Україна з 1768 року» (*вперше надрукована в Чернігові 1864 р. під назвою «Чумаки, або Смутні часи України»* [28]) [26]. В авторському рукописі вона мала назву «Поема в шести піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на нічлігах чумацьких в 1848 року» і списав її Хвилімон Галузенко (*псевдонім П.Морачевського*) від столітнього чумака Чуприни, що багато бачив у своєму житті, свого часу козакував, гайдамачив і був осавулом самого Залізняка, брав участь у заснуванні Задунайської

Січі, у російсько-турецькій війні. Основою сюжету твору стала поети-зація визвольних змагань народу періоду Коліївщини, що відбувалися в Україні впродовж кінця XVI — першої половини XIX ст. Із симпатією автор змальовує зовнішність Гонти («козачище важний, дужий, плечистий», «уси довгі, ніс орлиний, соколині очі»), порівнюючи його з біблійним Самсоном, що «лева розідрав руками». Водночас в поемі відображено багато моментів з життя самого автора, адже, на думку Б.Шевеліва, Пилип Морачевський по лінії матері був онуком Максима Галузевського — колишнього «військового товариша», тому вона може служити цінним джерелом до біографії письменника [16].

Пилип Семенович відгукувався віршами на актуальні політичні події. Так, у цей же час він створив поему «До чумака, або Война янгло-хранцузо-турецька у 1853-1854 роках», з доданими до неї трьома віршами-панегіриками царям Миколі I й Олександрові II (*вперше опублікована окремою книгою в Києві, 1855*), в яких годі шукати найменших натяків на «малоруський сепаратизм» [20]. Поема виконана в жартівливій, гумористичній формі звернення до уявного образу чумака, який начебто десь запропастився, «розхвабрувався і в чорноморці записався» й тепер воює проти чужинців, висвітлює різні етапи «війни, яка точилася на Чорному морі, в Криму, на Балтиці, на Білому морі, при обороні Петропавловська-Камчатського» [26]. Твір пройнятий імперською псевдопатріотичною гордістю за нездоланність «нового Риму», хвалою долесному «руському воїнству», яке начебто вищент розгромило супостатів, хоча насправді Кримська війна виявила прогнилість московської імперії і завершилася для неї ганебною поразкою. Літературознавець В.Науменко підкреслював, що «поезія такого роду мала для автора тимчасове значення» [14, с.461].

П.Морачевський дедалі більше прихилився до українства, зате І.Кульжинський, почавши зі змагань з польською культурою, закінчив сповненими ненависті й зневаги публічними виступами проти української мови та літератури. А коли російський уряд оголосив Волинь «спокоєвіку російською», їхні шляхи розійшлися назавжди [21; 22, с. 44]. Пилип Семенович переїхав до Кам'янець-Подільського, де в 1835-1840 рр. був старшим учителем логіки та російської словесності, а в 1840-1849 — інспектором [27; 31] чоловічої гімназії [5]. Гімназисти глибоко шанували свого вчителя [21]: «Морачевський нам дуже подобався, хоча ми й насміхались над ним. В дійсності, він був м'який і добрий чоловік і поводився з нами по-людськи (*переклад — наш*)» [22, с. 44]. Тут він серйозно береться за поглиблене наукове вивчення української мови. Розуміючи необхідність її збереження, 1845 р. розпочинає працювати над створення «Словаря малоросійського язика по полтавському нареччю» [19], за основу якого бере народне мовлення українців Полтавщини, а значення питомих українських лексем пояснює «виразами зі стародавніх і нових пам'яток народної поезії, із творів Котляревського, Гулака-Артемівського та із живого мовлення» [32, с. 291]. Царизм дозволяв збір етнографічного матеріалу, а нюанси (*збирання пісень не зовсім те саме, що підготовка*

словника) не завжди помічались тими, хто мав стежити за непоширенням «українофільських ідей» [20]. Саме в цьому місті П.Морачевський одружився, і в його щасливому шлюбі з Ганною Митькевичевою народилося п'ятеро дітей: три сини — Віталій (1838), Олександр (1840), Микола (1843) та дві дочки — Анастасія (1835) й Ольга (1842) [27].

У 1849 р. його призначили інспектором Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька та класичної гімназії при ліцеї, де пропрацював десять років [5; 11; 26; 27]. О.Кониський, студей Ніжинської гімназії, в своїх спостереженнях повідомляв, що інспектор П.Морачевський різко відрізнявся від свого попередника, який любив карати гімназистів різками, був гуманним у ставленні до учнів, за що ті його шанували, хоч часом і насміхалися. Водночас він при огляді помешкань гімназистів відбирав українські книжки, зокрема й твори Т.Шевченка, можливо таким чином оберігав себе й гімназистів від неприємностей у ті «глухі часи». У вільний час писав літературні твори російською й українською мовами, продовжив укладати «Словарь...» і 1853 р. подав його рукопис на науковий розгляд у відділення російської мови і словесності імператорської Академії наук, що зафіксовано в академічному звіті за 1853 р. [5; 19]. Проте праця не отримала схвальної рецензії і не була видана [27]. На жаль, її подальша доля невідома, проте його праця як упорядника не пропала даремно, а стала доброю основою в наступній перекладацькій діяльності та першим обережним практичним кроком на ниві просвітництва, хоча він ще не наважувався Україну назвати Україною, але це підштовхнуло Пилипа Семеновича до перекладу Євангелія рідною українською мовою [33]. Він «відчув потужний потенціал «селянської говірки» й замислив подарувати своєму народові Євангеліє. Либонь, не знав, скільки тернових доріг доведеться здолати виплеканій ним любій дитині» [19]. Адже українська мова, штучно обмежена середовищем упослідженого селянства, вижита зі школи, зведена до рівня територіального діалекту, мала в собі потужні можливості, безмежний запас слів [5]. При цьому П.Морачевський відгукнувся на війну Англії, Франції й Туреччини проти Росії: видрукував у «Киевских губернских ведомостях» проїнятий лакейським монархічним славослів'ям вірш «Великому цареві нашому» (1854) [26].

21 грудня 1859 р. Пилип Морачевський вийшов у відставку і за свою бездоганну понад тридцять літ службу на педагогічній ниві отримав орден Святого Станіслава 2-го ступеня, бронзову медаль на Андріївській стрічці і знак відзнаки за 25 років служби. Ще деякий час він мешкав у Ніжині, де навчалися діти, а потім придбав за 50 км від міста садибу й прожив останні двадцять років відведеного йому Богом життя у с. Шнаківці, де до відставки працював десять літ інспектором у місцевому ліцеї князя Безбородька [19; 27].

Ще працюючи в Ніжині, П.Морачевський задумав перекласти українською мовою Святе Письмо. Взявшись до цієї справи, він добре розумів, що після її завершення виникнуть проблеми з друкуван-

ням. У новій оселі він наполегливо працював над перекладом і вже в вересні 1860 р. завершив переклад Євангелія від Матфея та Іоанна [12; 27] і в першому варіанті Євангеліє від Луки [14, с. 468]. 28 вересня 1860 р він звернувся для підтримки своїх починань до впливового церковного діяча митрополита Санкт-Петербурзького і новгородського Ісидора (Ніколяського), з яким був особисто знайомий [20], з листом, в якому писав: «На всіх мовах, словесно й письмово, проповідується слово Боже; сповідники Христа Спасителя мають Біблію на своїх мовах, а Україна, мовою якої розмовляє біля 12 мільйонів православних християн, не мають на своїй мові навіть Євангелія. З цією метою я приступив до перекладу Євангелія на українську мову, порівнюючи слов'янський текст з текстом російським, латинським, німецьким, французьким і польським... (переклад — *наш*)» [5; 14, с. 468; 27].

Вже 14 жовтня митрополит Ісидор відповів П.Морачевському категоричною відмовою: «Після приватної наради з Святішим Синодом повідомляю Вас, що переклад Євангелій, зроблений Вами або будь-ким іншим, не може бути допущений до друку (переклад — *наш*)» [5]. Таким чином, вища церковна влада відхилила будь-яку можливість видати Святе Письмо українською мовою [19].

П.Морачевський вдруге звертається до Ісидора з проханням, що «цю свою працю я рахую справою настільки корисною, скільки і богоугодною: і тому мені приємно буде, у крайньому випадку, залишити її своїм дітям, на пам'ять про мене, як видимий знак мого благословення, яким буду просити їм благословення Божого (переклад — *наш*)». Відхилений рукопис повернувся 15 квітня 1861 р. саме в день смерті дружини, можливо, що це випадковий збіг або ж трагічний знак долі [5]. На супровідному листі зберігся запис: «Отримано 15-го квітня в день, час і навіть хвилину смерті земного ангела душі й життя сім'ї моєї (переклад — *наш*)», що свідчити наскільки близько до серця сприймав Пилип Семенович свою роботу над перекладом Святого Письма [20]. Проте він не впадає у розпач, не опускає рук, а продовжує працювати, і вже 16 листопада 1861 р. переклад усіх чотирьох Євангелій було завершено, виправлено і переписано начисто. Певні надії з'явилися в нього після 15 березня 1861 р., коли цар наказав перекласти «Положение о крестьянах» на українську мову [21; 22, с. 45; 23], і після указу Імператора від 9 вересня 1861 р., яким було дозволено священикам Полтавської Духовної Консисторії виголошувати проповіді українською мовою, відкривати недільні школи, були частково амністовані члени Кирило-Мефодіївського братства [5].

Перекладач настирливо продовжував пробивати глуху стіну імперської недоброзичливості через розгляд своїх перекладів в Академії наук. Відділення російської мови і словесності 8 лютого 1862 р. доручило І.Срезневському (*у 1831 р. редактор «Украинского Альманаха»* [20]), О.Востокову та О.Микитенку (*Нікітенко* [33]) скласти обґрунтовану записку про переклади Євангелій. Знані мовознавці високо оцінили його працю: «Євангеліє, перекладене малоросійською мовою П.Морачевським, є у вищій мірі праця знаменна як з боку науково-

філологічної, так і з боку релігійно-моральної... Переклад Морачевського засвідчує цілком як якість, так і характер слів, якість словосполучень українських ніде не спотворюють сутність, ані змісту думок... Поза всяким сумнівом, переклад Морачевського повинен зробити епоху в літературній просвіті малоросійської мови... Тому, вважаємо ми, що переклад Морачевського необхідно з позитивним відгуком академії подати на схвалення Святішим Синодом і просити його, після оцінки його з богословської думки, дозволити до друку» [5; 23]. Він чудово справився з непосильним, як вважали тогочасні «лінгвісти», завданням, довівши, що «українська мова — не «малорусское наречіє», не діалект «великого і могутого», а повноправна й розвинена структура» [19].

На основі трьох відгуків були підготовані подання президенту Російської академії наук та Священному Синоду, в яких відзначалося, що переклад Євангелія, здійснений П.Морачевським, є «у вищому ступені праця чудова і з науково-філологічного боку, і з боку релігійно-морального» [27]. Синод розглянув прохання Академії наук і, незважаючи на надзвичайно схвальні відгуки академії, подав переклад на додаткове рецензування Калузькому архієпископу Григорію [5] (*за іншими даними Якову (Миткевичу)* [20; 27]), родом з Чернігівщини, який, розпочавши читати Євангеліє, зо сльозами розповідав домашньому лікарю, також українцю: «Ось ідіть подивіться, яку Бог послав мені радість на чужині». Він надіслав до Синоду захопленій відгук, з думкою про найшвидший друк цієї важливої праці. Але шеф жандармерії Довгорукий і київський генерал-губернатор Анненков, які також рецензували переклад, в своїх відгуках в один голос заявили, що Євангеліє в перекладі П.Морачевського є книгою «небезпечною і шкідливою (*переклад — наш*)» [5].

Водночас на ім'я князя Долгорукова 2 березня 1863 р. надійшов донос редактора горезвісної газети «Московские ведомости» М.Каткова, який писав: «З'явилися нові Кирили і Мефодії з дивними азбуками на світ божий. Був запущений міф якоїсь вигаданої малоросійської мови, почали з'являтися книги цією мовою, хоча Україна ніколи не мала окремої історії, ніколи не була окремою державою!», а ці «українофіли» публікацією перекладу Святого Письма бажають відродити українську мову». Цей донос відіграв визначну роль, книгу оголосили «небезпечною і такою, яка розбещує» [23], а міністр внутрішніх справ Валуєв, враховуючи висновки шефа жандармерії Довгорукого і київського генерал-губернатора Анненкова, роздратовано й категорично заявив: «Української мови не було, немає і ніколи бути не може (*переклад — наш*)» [27]. А вже 8 липня 1863 р. було видано «секретне відношення по цензурному відомству» № 394, яке увійшло в історію як Валуєвський указ [5; 27], у якому зазначалося: «Зробити розпорядження, щоб до друку дозволялися лише такі твори на українській мові, які належать до області витонченої літератури, з допуском же книг на українській мові як духовного змісту, так і навчальних і взагалі призначених для початкового читання народом призупинити (*переклад — наш*)» [27]. Так справа про публікацію перекла-

ду Євангелія Пилипом Морачевським, що набула загальнодержавного резонансу, обернулася заборонаю української мови, ставши головним каталізатором появи знаменитого Циркуляру 1863 р. [20]. Цей мововбивчий указ був уперше оприлюднений в столиці Галичини, бо саме тут повинні були знайти надійний порятунок наша рідна мова і література [10].

На превеликий жаль, справу імперських чиновників Валуєва, Довгорукого, Анненкова та інших продовжують і сучасні служителі Російської Православної Церкви. Так, московський церковний місіонер диякон Андрій Кураєв на зустрічі-лекції в адміністративному центрі Дніпропетровського єпархіального управління УПЦ Московського Патріархату (2008) заявив: «не існує українського народу... Те, що сьогодні називається Україною, це клаптикова ковдра, яка ніколи раніше не існувала в нинішньому вигляді. Досить пригадати, що ті території, які з Богданом Хмельницьким пішли «під руку московського царя» складають тільки чверть території нинішньої України. Насправді є п'ять різних Україн... Мене... запитують, чому Московська Церква нам не дозволяє молитися українською мовою, — я прошу уточнити, якою, пробачте, з українських мов ви пропонуєте молитися — суржи́ком, полтавською говіркою, яка вважається літературною, «канонічною», галицькою говіркою... Коли такі величезні групи населення принципово по-різному оцінюють найбільш фундаментальні події своєї історії, не може бути мови про існування єдиної нації» [34].

Тож сподівання П.Морачевського на те, «що все минеться, правда зостанеться» і він побачить свою працю опублікованою, були марною справою. Однак він не полишає своєї праці, особливо багато часу приділяє улюбленій справі після виходу у відставку в чині колезького радника, перекладає «Діяння Апостолів», «Псалтир», «Апокаліпсис» [19; 28], укладає курс «Священної історії» для училищ і народних шкіл. Усі свої переклади Святого Письма він надіслав до Академії наук на зберігання до кращих часів [5], але перший примірник перекладу десь загубився [19]. Доля інших рукописів також невідома.

28 лютого 1878 р. він писав у листі синові: «Життя моє, певно, підходить до кінця, і я дякую за нього Богові: ранок мій ішов, здається, похмуро, але я досяг, чого досягнути мені було можна; полудень сяяв над мною світлим і теплим промінням; вечір мій тихий і безтурботний, — я оточений любов'ю і сам повен любові» [5].

29 (26 [26]) вересня 1879 р. Пилипа Морачевського не стало... Прах його покоїться на сільському цвинтарі біля церкви [19] в селі Шняківка (Ніжинський район Чернігівської області). У 30-і роки за радянського правління Введенський храм було розібрано, могилу Пилипа Семеновича, так само, як усі інші поховання цвинтаря, було зрівняно з землею. Лише в незалежній Україні навколо його пам'яті «поєднались всі сили заради високого», і на місці поховання українського вченого, перекладача й патріота було поставлено великий дубовий хрест [23]. 26 листопада 2007 р. отець Олександр Морозов із Ніжинської церкви Всіх святих освятив хрест на могилі Пилипа Семеновича та

меморіальну дошку на будинку Шестовицької сільської ради, адже «переклад Пилипа Морачевського — наша духовна історія, а сам перекладач гідний носити звання національного героя» [27].

Про Морачевського забули майже на чверть століття. Лише в травні 1904 р. онук ученого — Віталій Морачевський — звернувся до президента Академії наук Великого князя Костянтиновича Романова з проханням видати переклад Святого Письма, здійснений його дідом, і передав до Академії другий примірник чорнового варіанту і машинописного тексту [27]. Президент підтримав прохання і «порушив питання про друкування праці, прийнявши до уваги, що опасання політичного характеру втратили гостроту (*переклад — наш*)», звернувшись з клопотанням в Синод про дозвіл на публікацію українського Євангелія у перекладі П. Морачевського [19]. Можливо, що цьому сприяло й те, що 1903 р. у Відні вперше було надруковано українською мовою Святе Письмо у перекладі П. Куліша, І. Нечуя-Левицького та І. Пулюя, яке нелегально проникало на терени Російської імперії. З виходом із друку цієї Біблії українці приєдналися до сім'ї цивілізованих народів планети, які читають Святу Книгу рідною мовою. Імператор 25 лютого (за ст.ст.) 1905 р., саме в день народження Тараса Шевченка [5], скасував заборону на українське слово і затвердив постанову Ради Комітету Міністрів на чолі з С. Вітте від 15 лютого 1905 р. про зняття заборони на друк Святого Письма «малоросійською мовою» [27].

За дорученням Академії наук відомий київський філолог Павло Гнатович Житецький [19], колишній учитель російської мови і словесності Кам'янець-Подільської гімназії (1865-1868) [31], мав вибрати кращий переклад українського Євангелія із наявних на той час трьох перекладів — П. Морачевського (1860-1861), М. Лободовського (1873), П. Куліша, І. Нечуя-Левицького та І. Пулюя (1861-1903, перевиданого Британським Біблійним Товариством у 1904 (*до речі один примірник зберігається в родинному архіві А. Трембіцького*) [6, с.61; 19]. Павло Гнатович надав перевагу праці П. Морачевського, визнавши її за найкращу [19], зазначивши: «Морачевський найвищою мірою володів відчуттям народної мови і, так би мовити, психологією її і всі зусилля докладав до того, щоби, не відступивши від змісту слов'янського тексту, умістив би у свій переклад психічну тканину малоросійської мови і притаманні їй звороти, її звичаї й обряди. З неї почерпував він своє натхнення, що надає його перекладові тепла і живих фарб» [5]. Враховуючи думку П. Житецького, а також авторитетних філологів — Олександра Шахматова, Федора Корша [20], — Синод благословив друкувати блискучий переклад Євангелія П. Морачевського в Московській синодальній друкарні [5; 33] призначивши 12 березня 1905 р. її редактором Кам'янець-Подільського єпископа Парфенія [35, арк.118-121]. Єпископ створив Комісію для перегляду надісланого перекладу Четвероєвангелія і зв'язки його з грецьким оригіналом та наявними перекладами слов'янською, російською і українською мовами. У Комісію для остаточної правки рукопису ввійшли

Н.Бичковський, С.Іваницький А.Неселовський, М.Савкевич, Є.Сіцінський, К.Стиранкевич [36, с. 289-290], К.Солуха [37, арк.39].

Члени Комісії, незважаючи на «крайню завантаженість» своїми справами, збиралися в Архієрейському домі або на квартирі в єпископа. Так, К.Солуха в листі від 14 листопада 1905 р. до Є.Сіцінського писав: «Вельмишановний о.Євфимій! Постараюсь бувати на зібраннях комісії для перегляду українського перекладу Євангелія (*переклад — наш*)» [38, арк.39]. А вже у листі від 18 листопада писав: «Вельмишановний о.Євфимій! Посилаю Вам коректурні листи українського Євангелія. Внаслідок крайньої завантаженості лікарською діяльністю я не мав змоги бути в архієрея на засіданнях комісії (*переклад — наш*)» [38, арк.40]. В.Стиранкевич в листі до Є.Сіцінського 2 серпня 1906 р. писав: «Вш. о.Євфимій! Посилаю Вам кусок листа Лободовського (*Михайло — авт.*), де він просить, щоб йому вернули переклад Євангелія. Запитайте про це Парфенія і зверніть його увагу на те, що гріх від Бога, коли не соромиться людей, що він (*Лободовський — авт.*) досі не ввійшов у члени «Просвіти». На тій неділі буде в нас зібрання» [38, арк.69]. На засіданнях Комісії узгоджувалися прочитані «коректурні листи українського Євангелія» [37, арк.40] і вносилися поправки, а потім рукопис з коректурою надсилався вченому у Київ, Харків і Петербург. А для остаточної філологічної і правописної редакції перекладу — в Комісію при Академії Наук.

Євфимій Сіцінський мав багато роботи з перекладом Євангелія, чимало потрудився над його текстом, готував його до друку, виправляв та розсилав коректури [39, арк.127], неодноразово, для вияснення вартості перекладу та встановлення норм правопису, радився з П.Житецьким, О.Левицьким, М.Лободовським, С.Єфремовим, які займалися коректурою та порівнянням існуючих українських перекладів Євангелія [35, арк.118-121]. Про це свідчить наявна епістолярна спадщина Є.Сіцінського. Так, С.Єфремов у листі (27 липня 1905) до вченого писав: «Недобре було б, коли Євангеліє відрізнялося од цілої літератури своїм правописом. Се раз; друге — і той правопис, який ви взяли (ь), все одно не задовольнить «гражданина», то краще на їх не оглядатися, а вважати на науковий спосіб писання, яким друкує свої українські видання й академія наук. Взагалі, дивіться вперед, а не назад, то й зробите справді цілком історичне діло... Роблячи діло будучини — треба й дивитись наперед, а вважати на кракання «гражданина» й інших реакціонерів тут не годиться. Нетерпляче дожидаю дальших аркушів коректи» [38, арк.14]. О.Левицький у листі (29 серпня 1905) зазначав: «Обидва ми з Житецьким звернули увагу на те, що молитва Господня «Отче наш» оставлена без перекладу — на слов'янській мові — а між тим у Морачевського вона перекладена. Нам невідомі мотиви, що примусили Вас поступити так, але ми посилаємося на переклади Євангелія: російський, сербський, болгарський, чеський, польський та ін., де ця молитва перекладена на народну мову... Євангеліє, дасть Бог, буде першою українською книгою, яка вільно проникне в народну школу і буде служити авторитетом навіть у питаннях орфографії (*переклад — наш*)» [38, арк.20-22].

Ці листи свідчать про те, що всі причетні до справи видання Євангелія в перекладі П.Морачевського добре розуміли, що тільки через слово Боже можна знайти шлях до сердець простих людей і тому докладали багато зусиль, щоб пробудити народ, відродити рідне слово, національну культуру. Перший наклад Євангелія від Матфея побачило світ вже навесні 1906 – 5 тисяч примірників – розлетівся миттєво, попит на нього був неймовірний, в червні додруковано 10, в жовтні – ще 20 тисяч, а наступного року додрукували – 30 тисяч [21; 22, с.47]. О.Лотоцький писав: «Книжка та складає епоху і в нашому письменстві, і в націоналізації нашого краю. Доки народ не має Святого Письма на своїй мові, доти не може твердо стояти його національна свідомість» [20]. Загалом у 1906-1907 рр. продано 129 тис. примірників Євангелія від Матфея і від Марка (1907). Про умови друку свідчить лист керуючого Московською синодальною друкарнею Олександра Орлова (24 березня 1907) до єпископа Парфенія: «Ваше преосвященство. Сьогодні мною отримано дозвіл Святішого Синоду на друк Пасхального Євангелія на українській мові. Я розпорядився приступити до негайного друкування цього видання. Планую на початку п'ятого тижня посту надіслати його до Кам'яця, дужу прошу повідомити мене телеграмою, яка кількість необхідна для Вас (*переклад – наш*)» [40, арк.76].

Але Російська церква не могла погодитись з тим, що духовні особи піклуються про українську справу, вивчають та популяризують історію України, і тому палкий прихильник українства єпископ Парфеній 1909 р. був переведений до Тули [41, с.77]. Так що Євангеліє від Луки вийшло в 1909 р. вже після від'їзду Парфенія, а Євангеліє від Іоанна лише в 1911 р. Оцінюючи внесок єпископа Парфенія у розгортання українського національно-церковного руху на Поділлі, Є.Сіцінський відзначав, що «українське товариство «Просвіта» дуже жалкує з приводу його від'їзду з України, адже під його «доглядом і керуванням видається Святе Євангеліє на українській мові» і ми «почуваємо моральний обов'язок скласти... щирю подяку за Вашу велику працю на ниві народної освіти» [37, арк.83-84].

Незважаючи на перепони, члени Комісії робили свою справу бездоганно, з високим почуттям обов'язку своєї причетності до цієї дуже необхідної для українського народу справи. Але все ж було надруковано суттєво відредагований варіант перекладу, що й стало однією з причин відмови з боку Святішого Синоду у виплаті нащадкам П.Морачевського авторської винагороди. Олена Пчілка в рецензії на видання написала, що «текст перекладу Морачевського, наскільки він нам звісний, поніс велику зміну і трудно було б тепер сказати, хто єсть автором того українського Євангелія» [20]. 18 жовтня 1911 р. Священний Синод відзначив членів Комісії нагородами, в т.ч. Є.Сіцінський отримав Святу Біблію. Проте про Пилипа Морачевського – автора перекладу – не згадали, не було його прізвища і на виданому Євангелії [5; 21; 22, с.47; 33].

У 1914 та 1917 рр. Євангеліє в перекладі П.Морачевського було перевидано [33]. За доби Української Центральної Ради розпоряджен-

ням Всеукраїнської Православної Церковної Ради було допущено для використання у церковних відправах [12; 28]. Перші емігранти з України везли із собою за океан разом з вузликами рідної землі цю книгу, щоб просити долі у Всевишнього рідною мовою [19]. Євангеліє перевидавалося в Канаді (1948) та США (1966), й досі використовується під час богослужіння Українською Православною церквою [12; 26; 38].

Справу П.Морачевського продовжив І.Огієнко, який 1 грудня 1919 р. створив Комісію для перекладу Святого Письма на українську мову при богословському факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету. До її складу ввійшли науковці В.Біднов, О.Лотоцький, Є.Сіцінський, Є.Тимченко, письменники І.Липа, Л.Старицька-Черняхівська, В.Самійленко, які переклали «Дії апостолів» та іншу релігійну літературу [6, с.60]. Сам І.Огієнко переклав і опублікував Євангелії — від Матвія, Марка, Луки, Івана (Львів, 1937), Новий Заповіт із Псалтирем в додатку (Варшава, 1938). Переклад усієї Біблії завершив 11 липня 1940 р., проте лише 14 березня 1955 р. Біблійне й Закордонне товариство уклало угоду про друкування цього перекладу Біблії [6, с.61]. Перший примірник перекладеної Біблії І.Огієнко отримав 12 липня 1962 р. [4, с.47; 6, с.61], і був обраний Почесним членом Британського і Закордонного товариства [6, с.61]. Водночас зауважимо, що в 1963 р. переклад Святого Письма на українську мову зробив о. І.Хоменко [4, с.47], а в 1988 р. в Україні було видано нову — виправлену (?) — редакцію тексту за благословенням Московського патріарха [23].

В незалежній Україні справу П.Морачевського продовжив Святіший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, який здійснив перший повний переклад Біблії (2004) [30, с.3], врахувавши при цьому всі видані в ХХ ст. богослужбові книги на українській мові. Протягом останніх років здійснено перше в історії Української Православної Церкви повне видання основних богослужбових книг сучасною літературною українською мовою: «Православний молитовник», «Молитовник», «Службеник», «Часослов», «Псалтир», «Требник» (у 2-х ч.), «Воскресний Октоїх і Загальна Мінея», «Мінея Святкова», «Тріодь Постова», «Тріодь Квітна», «Богослужіння на святий тиждень Пасхи», «Святе Євангеліє» (напрестольне), «Святе Євангеліє» («требне»), «Апостол», «Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа» [42].

Таким чином, справа П.Морачевського не пропала, хоча історичний шлях до видання його перекладу Четвероєвангелія був довгим і складним, обумовлений одвічними колізіями боротьби українців за своє національне самовираження, національну ідентичність, національне духовне визволення. Нині ім'я великого патріота, видатного вченого і педагога, його багатий творчий та духовний доробок, що залишився у спадок українському народу, повертається із забуття. Можливо варто створити музей, започаткувати фонд, премію Пилипа Морачевського для найкращих філологів-перекладачів, назвати іменем вченого вулиці, школи, встановити меморіальні дошки в місцях, де він бував.

Головний же обов'язок продовжувачів справи П.Морачевського, а загалом усіх українців, — це постійно стежити за своєю мовою, насичувати її благодатними, добрими словами, очищаючи від злих і поганих. Адже мова нашого народу, — писав С.Плачинда, — це «мудрість віків, і пам'ять тисячоліть, і зойк матерів у годину лиху, і переможний гук лицарів у днину побідну, і пісня серця дівочого у коханні своїм, і крик новонародженого — у тобі, Мово несеяжна, душа народу — його щирість і щедрість, радості та печалі, його труд, і кров, і сміх, і безсмертя його...». Ставлення до рідної мови має бути таким, як до рідної матері: її люблять не за якісь принади чи вигоди, а лише за те, що вона мати [1].

Додатки

Пилип Морачевський [12]

Світлина живописного портрета П.Морачевського [19]

Пилип Морачевський [21]

Герб роду Морачевських [19]

Бібліографія праць Пилипа Морачевського:

1. Первое мая, Монастырь, Дорога. Вірші // Украинский альманах (Харків). — 1831.
2. Чудаки. Віршована п'еса. — Луцьк, 1833.
3. Словарь малороссийского языка по полтавскому наречии. — Кам'янець-Подільський-Ніжин, 1845-1853. Рукопис подано на розгляд Імператорської академії наук у 1853 р.

4. Великому цареві нашому. Вірш // Киевские губернские ведомости. — 1854.
5. До чумака, або Война янгло-хранцузо-турецка у 1853 и 1854 роках. Поема з доданими до неї трьома віршами-панегіриками царям Миколі I («18 февраля 1855 року») і Олександрові II. — К., 1855. — 27 с.
6. Вірші // Южный край (газета). — 1901.
7. Сумская причудница. Віршована комедія в трьох діях, з якої збереглася тільки одна сцена з другої дії, надіслана автором у листі до Івана Кулжинського, 1901.
8. Євангеліє від Матфея. Рукопис-переклад на українську мову. — 1860; М.: Синодальная типография, 1906, 1907; перевидано Київ-Кам'янець-Подільський (1914, 1917), Канада (1948), США (1966), Київ (1988).
9. Євангелія від Іоанна. Рукопис-переклад на українську мову. — 1860; М.: Синодальная типография, 1911; перевидано Київ-Кам'янець-Подільський (1914, 1917), Канада (1948), США (1966), Київ (1988).
10. Євангеліє від Марка. Рукопис-переклад на українську мову. — 1861; М.: Синодальная типография, 1907; перевидано Київ-Кам'янець-Подільський (1914, 1917), Канада (1948), США (1966), Київ (1988).
11. Євангеліє від Луки. Рукопис-переклад на українську мову. — 1861; М.: Синодальная типография, 1909; перевидано Київ-Кам'янець-Подільський (1914, 1917), Канада (1948), США (1966), Київ (1988).
12. Діяння Апостолів. Рукопис-переклад на українську мову. — 1861-1862.
13. Псалтир. Рукопис-переклад на українську мову. — 1861-1862.
14. Священна історія. Курс для народних шкіл і народного читання. Рукопис. — 1861-1862.
15. Інтерпретація українською Апокаліпсиса та Псалтиря. Рукопис. — 1861-1862.
16. Чумаки, або Україна з 1768 року. Рукопис лірико-епічної поеми. Виданий під назвою «Чумаки, або Смутні часи України» (Чернігів, 1864).
17. Мова з України. Збірник віршів. — Полтава, 1864.

Список використаних джерел:

1. Мова — найкоштовніше надбання українського народу. Про використання дару мови // Голос православ'я. — 2007. — № 15. — Серпень. — С. 8.
2. Білоус О. Боже слово рідною мовою. До 100-річчя виходу в світ Біблії українською мовою // Західний кур'єр. — 2003. — № 46. — 6 листопада. — С. 17.
3. Гвоздь М. Українська мова часів Київської Русі // Українське слово. — 2004. — № 33. — 11-17 серпня. — С. 10.
4. «М.З». Історія української літератури. — К., 1967. — Т. I. — С. 47.
5. Шендеровський В. Людина, яка зробила апостольську справу // Урядовий кур'єр. — 2006. — № 136. — 25 липня. — С. 12.
6. Мацько В.П. Пророчі благовісти // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі / До 90-річчя утворення Подільської «Просвіти»: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. 9-10 листопада 1995 р. — Хмельницький, 1995. — С. 60-63.
7. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. — Ч. 1. — Вид. 4. — Нью-Йорк-Мюнхен: Криниця, 1967. — 184с.
8. Широцький К. Про церковну мову на Україні // Рада. — К., 1911. — № 118. — 26 травня. — С. 1.
9. Погрібний А. Щиру молитву чужою мовою не вознесеш, або про Церкву, українську мову та Біблію в школі // Голос православ'я. — 2003. — № 09. — Травень. — С. 6.

10. Цвенгрош Г. Мова росте разом з душею народу // Урядовий кур'єр. — 2005. — № 70. — 15 квітня. — С. 9.
11. Морачевський Филипп Семенович // Брокгауз А. и Єфрон Н. Энциклопедический словарь. CD-RV 1. — 2002.
12. Морачевський Пилип // Енциклопедія Українознавства-П. — Львів: НТШ, 1996. — Т. 5. — С. 1648.
13. Крохмальний Р. Морачевський Пилип Семенович // Довідник з історії України. — 2-е вид. — К., 2001. — С. 484.
14. Науменко В. Ф.С. Морачевский й его литературная деятельность // Киевская старина. — 1902. — № 11. — С. 176-185; № 12. — С. 461-468.
15. Комаров М. П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову. — Одеса, 1913.
16. Шевелів Б. «Чумаки» Филімона Галузенка й справжній автор цієї поеми // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття / За ред. акад. М.Грушевського. — К. — Х.: Державне вид-во України, 1930. — Кн. 6. — С. 22, 31-35.
17. Липа Ю. Велетеське завдання. Святе письмо рідною мовою // Рідна мова. — 1939. — №8. — С. 114-139.
18. Мошак М.В. Четвероєвангеліє перекладу П.Морачевського: Шлях до видання // Культура Поділля: Історія і сучасність: Мат. другої наук.-практ. конф., присвяченої 500-річчю Хмельницького: 27-29 серпня 1993 р. — Хмельницький, 1993. — С. 111-113.
19. Кульова В. Слідами славетного пращура // Урядовий кур'єр. — 2006. — № 232. — 8 грудня. — С. 8-9.
20. Стародуб А. Євангеліє та циркуляр. Переклад Четвероєвангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 року. — Режим доступу: val.ua/index.php?module=pages&act=print_page&pid=5806
21. Козирський В., Шендеровський В. Духовний подвиг Пилипа Морачевського (до 200-річчя від дня народження) // Дзеркало тижня. — 2006. — № 30 (609). — 5-19 серпня. — С. 12.
22. Козирський В., Шендеровський В. Духовний подвиг українського просвітника. До 200-річчя від дня народження Пилипа Морачевського (1806-1879) // Вісник НАН України. — 2006. — № 11. — С.43-47.
23. Гудзик К. «Новий Заповіт» Пилипа Морачевського // День. — 2007. — № 96. — 15 червня, п'ятниця.
24. Корсак І. Лише правда зостанеться. 200-річчя Пилипа Морачевського та 100-річчя виходу першого перекладу Євангелії українською мовою // Наша віра. — 2007. — Вересень.
25. Іваневич Л. 29 вересня 2009 року 130 років від дня смерті Пилипа Семеновича Морачевського // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2009 рік. / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ ім. М.Островського. — Хмельницький, 2008. — С. 86-87.
26. Морачевський Пилип Семенович // Вікіпедія — вільна енциклопедія. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
27. На Чернігівщині шанують пам'ять Пилипа Морачевського // Голос Православ'я. — 2008. — № 2. — Січень. — С. 3.
28. Пилип Морачевський заслуговує // Урядовий кур'єр. — 2006. — № 184. — 3 жовтня. — С. 16.
29. Трембіцький А.М. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцинського (70-ті рр. ХІХ — 30-ті рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. історичних наук. — Кам'янець-Подільський, 2005. — 284 с.

30. Українська Біблія. Перший повний православний переклад // Голос Православ'я. — 2004. — № 18. — вересень. — С. 3.
31. Каменец-Подольська гімназія з 1833 по 1883 гт. К 50-ти летию гимназии. — Каменец-Подольский: Типография Подольской Дворянской Губернской Палаты, 1883.
32. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородько. — 2-е изд., испр. и доп. — СПб, 1881. — С. 291.
33. Щербина Д.І. Євангеліє промовило українською // Офіційний веб-сайт Української Православної Церкви Київської Патріархії. Прес-центр
34. Сухенко В. Диякон Андрій Кураєв: «Українського народу не існує!» // Голос Православ'я. — 2008. — № 13. — Липень. — С. 6.
35. Лист Є.Й.Сіцінського до М.С.Грушевського від 19 липня 1905 р. // Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі — ЦДАУК). — Ф. 1235. — Оп.1. — Спр.746. — Арк. 118-121.
36. Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви. — Репринтне вид. — К., 1998. — Т. III. — С. 289-290.
37. Переписка о переводе Евангелия на украинский язык (1905-1912) // Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО). — Ф. Р-3333. — Оп.1. — Спр.18. — Арк. 1-117.
38. ДАХО. — Ф.Р.-3333. — Оп.1. — Спр.18. — Арк. 13-69.
39. Лист Є.Й.Сіцінського до М.С.Грушевського від 19 жовтня 1906 р. // ЦДАУК. — Ф. 1235. — Оп.1. — Спр.746. — Арк. 127.
40. ДАХО. — Ф.Р.-3333. — Оп.1. — Спр.33. — Арк. 76.
41. Мошак М.В. Юхим Сіцінський-фундатор і діяч просвітницького руху на Поділлі // Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.) (До 90-річчя Подільської «Просвіти»). Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», Історико-культурологічне Подільське Братство. — Кам.-Под., 1996. — С. 70-84.
42. Хвалімо Бога українською мовою // Голос православ'я. — 2003. — 19. — Жовтень. — С. 3.

The article deals with the way of life and activity of well-known teacher, writer, poet and a translator of the Bible into Ukrainian language, P.S.Morachevskoho (1806-1879), a senior teacher of Russian literature (1835-1840) and inspector (1840-1849) Kamenets-Podolsky mail's gymnasium.

Key words: teacher, writer, poet, translator, P.S. Morachevskyy, Kamenets-Podolsky.

Отримано: 6.04.2009 р.